

ЧАБАЙ

Віктор Петрович –
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту археології
НАН України

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАНЬОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2017 року

Доповідь присвячена одній з фундаментальних археологічних проблем — появі людини сучасного анатомічного складу в Європі загалом і в Східній Європі зокрема. Співробітники Інституту археології НАН України зробили помітний внесок у накопичення фактичних даних та їх комплексну інтерпретацію. Зокрема, вдалося довести співіснування неандертальців та сапієнсів на території Криму, розробити концепцію перехідного періоду як специфічного етапу в історії людства, що характеризується співіснуванням антропологічно різних видів людей, і запропонувати його хронологічні межі.

Шановний Борисе Євгеновичу!

Шановні члени Президії! Шановні колеги!

Поява людини сучасного анатомічного складу в Європі є однією з фундаментальних археологічних проблем, вирішення якої ґрунтується на комплексних дослідженнях еволюції матеріальної культури, фізичної антропології, четвертинної геології, палеозоології, палеоботаніки, радіометричних методів датувань.

Останніми роками співробітники Інституту археології зробили суттєвий внесок у накопичення фактичних даних та їх комплексну інтерпретацію. Польові та лабораторні роботи тривали понад 20 років, для їх виконання були залучені 14 міжнародних наукових грантів та фахівці з провідних наукових установ Європи і Сполучених Штатів, а від Національної академії наук України — співробітники Інституту географії та Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна.

Перед тим як перейти до викладу основної теми доповіді, дозволю собі нагадати основні етапи антропогенезу людства та заселення нашої планети.

Найбільш ранні рештки людей і вироблених ними артефактів походять з території Східної Африки і датуються приблизно 2,6 млн років тому. Близько 2 млн років тому вихідці з Африки почали заселяти території південних частин Євразії. Навряд чи варто вважати цей процес одномоментним явищем.

Досить поліморфні групи пітекантропів вирізнялися порівняно незначними розмірами тіла, невеликими об'ємами мозку і були носіями примітивних технологій обробки кам'яної сировини. Проте впродовж приблизно 1 млн років вони освоїли значні території Південної Європи та Азії. На основі аналізу ДНК та серії радіометричних дат встановлено, що залишкові форми цього населення на острові Флорес в Індонезійському архіпелазі дожили до 60 тис. років тому. Поодинокі свідчення першої хвилі відомі на території Східної Європи і зокрема України. Залишки поселень цього часу було досліджено В.М. Гладиліним на стоянці Королеве в Закарпатті.

Друга хвиля міграцій також розпочалася з Африки. Поліморфне в антропологічному плані населення було носієм технології виготовлення кам'яних рубил. Перші свідчення появи технології рубил у Євразії датуються приблизно 600 тис. років тому. Ця хвиля мігрантів докотилася і до Східної Європи, в тому числі і до території України. Близько 300 тис. років тому на основі цього населення сформувалися європейські неандертальці. Неандертальці були носіями розвинутих технологій обробки каменю і розвинутих систем поселень для експлуатації навколишнього середовища. Завдяки цьому вони змогли освоїти високі широти з досить суворими кліматичними умовами.

Третя хвиля міграцій розпочалася 200 тис. років тому з Південної Африки. Близько 100 тис. років тому люди сучасного анатомічного складу, або сапієнси, з'являються на Близькому Сході. Звідти приблизно 40 тис. років тому вони проникають у Європу, яка вже була заселена неандертальцями. У Східній Європі саме цей хронологічний період найбільш широко представлений фактичними даними.

Останні європейські неандертальці доживають до 40–30 тис. років тому на теренах Іберійського півострова, Криму, Північного Кавказу, тоді як люди сучасного анатомічного складу розселилися на більш північних територіях Європи. У зазначений період на території Європи неандертальці є носіями середньопалеолітичних, а люди сучасного анатомічного

складу — верхньопалеолітичних технологій обробки каменю. Основна різниця між згаданими технологіями полягає у виготовленні дистанційного озброєння. Сапієнси вирізняються виготовленням кам'яних та кістяних наконечників списів, стріл та кам'яних знарядь для обробки кістки. Знаряддя неандертальців загалом мають поліфункціональне призначення, свідчення використання дистанційного озброєння не відомі, кістяні та рогові знаряддя є скоріше винятком, ніж правилом. Проте головна відмінність полягає у виготовленні сапієнсами різноманітних предметів мобільного мистецтва — індивідуальних прикрас із кістки, рогу та мушель, що є свідченням якісно нового — абстрактного сприйняття світу.

Межа між сапієнсами та неандертальцями має досить умовний характер: по-перше, з обох боків наявні комплекси матеріальної культури, для яких не визначено антропологічний тип їх носіїв; по-друге, завдяки нашим роботам вдалося довести співіснування неандертальців та сапієнсів на території Криму. Для території Криму було запропоновано концепцію перехідного періоду як специфічного періоду в історії людства, який характеризується співіснуванням антропологічно різних людей.

Різниця між антропологічними характеристиками неандертальців і сапієнсів не настільки значна. Спільні риси становлять 50 %, риси, притаманні лише сапієнсам, — 25 % і лише неандертальцям — 25 %. Палеогенетичними дослідженнями встановлено, що не менш як 5 % свого геному сучасні європейці запозичили у неандертальців. Тоді як у геномі ранніх африканських сапієнсів будь-який неандертальський компонент відсутній.

На сьогодні є два основні підходи до проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту в Європі. Перший припускає можливість переростання середньопалеолітичних комплексів у верхньопалеолітичні внаслідок їх акультурації носіями верхньопалеолітичних технологій. Другий підхід ґрунтується на запереченні будь-якого зв'язку між середнім та верхнім палеолітом Східної Європи або будь-якої значущої їх взаємодії, яка могла б привести до появи нових

верхньопалеолітичних комплексів. Поява верхнього палеоліту у Східній Європі пояснюється міграцією носіїв нових методів обробки каменю та кістки з інших регіонів. При цьому місцевим неандертальцям відводиться роль спостерігачів, які навряд чи якимось чином взаємодіяли з прийшлим населенням.

Велике значення для розуміння процесів переходу має природне середовище, на тлі якого відбулася зміна не тільки технологій обробки каменю, а й антропологічного типу їх носіїв. Факт співіснування дозволив запропонувати хронологічні рамки перехідного періоду, що визначаються, з одного боку, часом появи найбільш ранніх верхньопалеолітичних комплексів, а з іншого — часом існування найбільш пізніх середньопалеолітичних комплексів. Радіометричними аналізами зразків встановлено, що найдавніші верхньопалеолітичні пам'ятки з'являються у Східній Європі близько 40–38 тис. років тому, тоді як середньопалеолітичні індустрії доживають на цій самій території до 30–29 тис. років тому. Отже, перехідний період у Східній Європі тривав близько 10 тис. років. Радіометричні дослідження зразків було проведено в Інституті геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України та у лабораторіях Оксфорда і Гронінгена.

Палеогеографічні реконструкції демонструють регіональні особливості в еволюції ландшафтів і клімату впродовж перехідного періоду. По-перше, Пруто-Дністровському межиріччю і Криму були властиві лісостепові та степові ландшафти, що є результатом помірного холодного, часом посушливого, клімату. На Середньому Дону переважали бореальні лісові та лугові ландшафти.

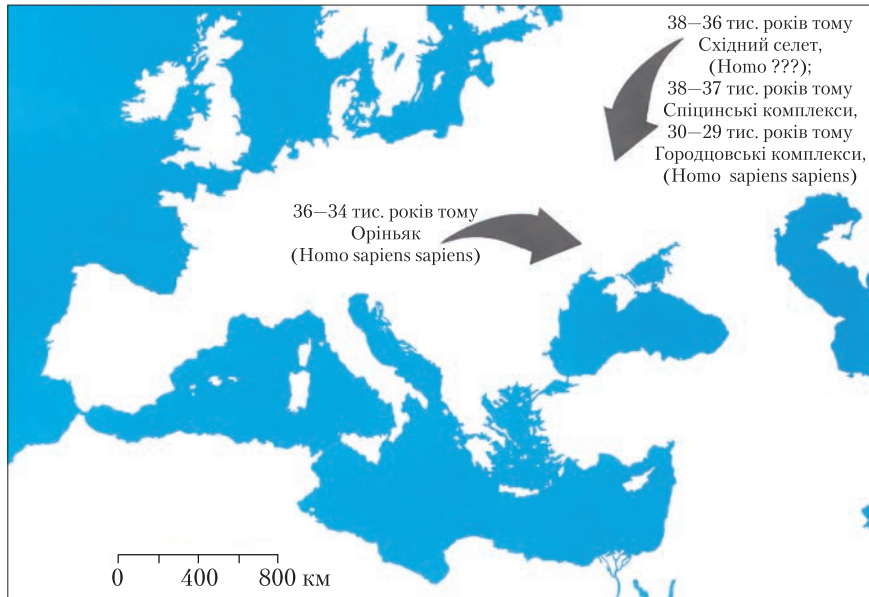
Таке протиставлення підтверджується аналізом основних видів промислової фауни перехідного періоду. У Криму головними об'єктами полювання були мешканці відкритих посушливих просторів – сайга і гідрунтинівий кінь. У донських пам'ятках переважає широкопалий кінь, у пізньоплейстоценовий ареал поширення якого входили Південне Зауралля та південь Західного Сибіру; представлені мамонт та північний олень.

Слід зазначити, що в рамках наших досліджень палеогеографічні висновки були запропоновані професором Н.П. Герасименко з Інституту географії НАН України.

З перехідним періодом пов'язані так звані середньопалеолітичні мікоксські комплекси, які у Східній Європі відомі в Криму та на Північному Кавказі. Характерною рисою мікоксу є пласко-опукла технологія виготовлення двобічно оброблених знарядь листоподібної форми. Також для мікоксу характерна відсутність еволюції в технології обробки каменю протягом майже 80 тис. років його існування: від 110 до 30 тис. років тому. На сьогодні встановлено, що мікоксські технологічні і типологічні риси поширені на значній території Євразії — від долини Рейну до передгір'їв Алтаю. На всій цій території з мікоком пов'язані знахідки тільки неандертальців, у тому числі виявлені в поховальних спорудах.

Також до перехідного періоду належить левалуа-мустьєрський технокомплекс, характерними ознаками якого є наявність специфічної левалуазької технології розщеплення нуклеусів; виготовлення видовжених гостроконечників та скребел. У хронологічних межах перехідного періоду стоянки з левалуа-мустьєрським інвентарем відомі тільки в Криму. Антропологічний тип носіїв невідомий.

Для верхньопалеолітичних оріньяцької, городцовської і спіцинської культур характерні розвинуті методи обробки каменю, кістки і рогу; виготовлення предметів мистецтва і персонального декору. Пам'ятки оріньяцького технокомплексу відомі майже на всій території Європи та Близького Сходу, де вони асоціюються тільки з сапієнсами. Традиційно саме з оріньяком пов'язують проникнення сапієнсів у Центральну та Західну Європу. В хронологічних межах перехідного періоду стоянки спіцинської і городцовської культур відомі лише в долині Дону. У відкладах кримської стоянки Сюрень I відзначається перешарування мікоксських та оріньяцьких артефактів у нижній частині розрізу. Цей факт є стратиграфічним підтвердженням співіснування носіїв мікоксських середньопалеолітич-

У перехідний період чітко простежується наявність двох зон «вторгнення» у Східну Європу носіїв верхньопалеолітичних технологій, які асоціюються з людьми сучасного анатомічного складу, — західної та східної

них — неандертальських і оріньяцьких верхньопалеолітичних — сапієнтних традицій в обробці каменю.

Для верхньопалеолітичних комплексів східного селету характерні двобічно оброблені наконечники дистанційної зброї. Східноселетські стоянки відомі на території Криму і на Дону. Нещодавно за результатами досліджень професора Л.Л. Залізняка було відкрито східноселетську стоянку Вись на території Кіровоградської області. Східний селет не має аналогій на інших територіях. Антропологічний тип носіїв невідомий. У відкладах кримської стоянки Бурган Кая III відзначено залягання мікоксського середньопалеолітичного шару над східноселетським верхньопалеолітичним шаром. Цей факт є стратиграфічним підтвердженням співіснування носіїв мікоксських середньопалеолітичних і східноселетських верхньопалеолітичних традицій в обробці каменю.

В історичному плані перехідний період можна поділити на два етапи — перший, до поширення оріньяку на території Східної Європи, і другий, що відповідає часу широкого територіального розповсюдження оріньяцьких комп-

лексів. Тобто може йтися про події до і після 36–35 тис. років тому.

Перший етап перехідного періоду представлений двома середньопалеолітичними комплексами — мікоксським у Криму і на Північному Кавказі та західнокримським, локалізованим у Криму. Носіями мікоку були неандертальці. Верхній палеоліт раннього етапу — східний селет Середнього Дону та Криму, спіцинська культура Дону — демонструють яскраві, самобутні технології обробки каменю і кістки, що не мають аналогій у попередніх, синхронних і наступних комплексах. Найдавніші у Східній Європі рештки людини сучасного виду асоціюються з артефактами спіцинської культури.

Другий етап перехідного періоду характеризується тим самим складом кримського середнього палеоліту. З мікоком знов-таки асоціюються рештки неандертальців. Кількість і розмаїтість верхньопалеолітичних комплексів значно збільшилася: стрелецькі, городцовські, оріньяцькі на Дону, оріньяк Криму та в басейні Пруту. На Північному Кавказі достовірних пам'яток цього етапу немає. Отже, впродовж обох етапів тільки на території Криму відзнача-

Виступ академіка НАН України Петра Петровича Толочка

ється співіснування пізніх середньопалеолітичних і ранніх верхньопалеолітичних комплексів, тоді як на Північному Кавказі представлений тільки середній палеоліт раннього етапу, а на Середньому Дону й у басейнах Дністра та Пруту існували тільки верхньопалеолітичні комплекси, але впродовж усього перехідного періоду.

Носії матеріальної культури перехідного періоду досить успішно експлуатували два різні за фізико-географічними умовами регіони. Носії середньопалеолітичних традицій віддавали перевагу помірно холодним та відносно посушливим лісостеповим і степовим умовам Криму і Північного Кавказу. Носії верхньопалеолітичних спіцинської, городцовської культур асоціюються з холодними і вологими умовами бореальних лісів і лугов. Водночас східноселетські та оріньяцькі комплекси продемонстрували досить широкі адаптивні можливості — від бореальних умов Середнього Дону до степів Криму.

Під час перехідного періоду чітко спостерігається наявність двох зон «вторгнення» у Східну Європу носіїв верхньопалеолітичних технологій, які асоціюються з людьми сучасного анатомічного складу: західної та східної (див. рис.). На першому етапі зі сходу проникають носії спіцинської культури. На другому етапі перехідного періоду з Центральної Єв-

ропи проникають сапієнтні носії оріньяку, а зі сходу — також сапієнтні носії городцовської культури. Впродовж усього перехідного періоду в Криму не припиняється розвиток місцевих мікокських неандертальських комплексів, які хронологічно і стратиграфічно перешаровуються із західними оріньяцькими і східними селетоїдними «візитерами».

Отже, поява людини сучасного анатомічного складу в Східній Європі пов'язана з двома шляхами. Один з них — центральноєвропейський — асоціюється з оріньяком. Щодо прабатьківщини досить строкатої в технологічному плані культури можна стверджувати лише її зв'язок зі смугою бореальних лісів Євразії. Схоже, що Середній Дон є південно-західною країною ареалу «бореально-лісових» комплексів матеріальної культури, носіями яких були люди сучасного анатомічного складу. На сьогодні немає жодних свідчень того, що неандертальці — носії кримського і кавказького мікоку — взаємодіяли з прийшлими сапієнсами.

Результати 20-річних польових і лабораторних досліджень на території Криму і в Румунії з вивчення шляхів заселення Східної Європи людьми сучасного анатомічного складу узагальнено у 12 монографіях, підготовлених ученими Інституту археології НАН України, у тому числі спільно із зарубіжними фахівцями [1–12].

На завершення доповіді хочу висловити величезну подяку всім учасникам багаторічних польових і лабораторних досліджень.

Дякую за увагу!

Виступ почесного директора Інституту археології НАН України академіка НАН України П.П. Толочка

Вивчення шляхів заселення Східної Європи людьми сучасного анатомічного складу є комплексною проблемою, у вирішенні якої задіяні фахівці найрізноманітніших спеціальностей. Ця тематика дуже цікава, і її активно обговорюють в усьому світі.

Зараз з'явилося абсолютно нетрадиційне розв'язання зазначеної проблеми. Раніше вважалося, що еволюція людини була послідов-

ною, а тепер з'ясувалося, що було дві гілки розвитку людства, одну з яких представляли неандертальці, а іншу — кроманьйонці (сапієнси). Сьогодні в усьому світі намагаються з'ясувати питання, як вони між собою взаємодіяли. Походять обидві гілки з одного центру — з Північної Африки, але одні з'являються в Європі раніше, другі — пізніше. Як вони пов'язані між собою, чи зустрічалися ці дві гілки людства, чи існували паралельно — на ці питання зараз намагаються знайти відповіді.

У Росії є такий знаний фахівець з палеоліту — Анатолій Пантелійович Дерев'яно, який вважає, що представники цих двох гілок не лише зустрічалися, а й мали статеві стосунки. Однак доповідач показує, що ці дві гілки розминулися в дорозі. Якщо це так, постає інше запитання — а що тоді сталося з неандертальцями? Якщо вони вимерли, то чому? А може, їхні нащадки й досі живуть десь на Землі?

Я вважаю, що Інституту археології дуже пощастило, що саме зараз його очолив фахівець з палеоліту. Це певною мірою відображує спадкоємність, наступництво у нашій установі, оскільки проблемами ранньої історії людства займалися й попередні директори. Так, справжнім лідером вітчизняного палеолітознавства був академік АН УРСР Петро Петрович Єфіменко, який написав знамениту книгу «Первобытное общество». Потім у 50–60-х роках директором Інституту був фундатор палеоекономічного моделювання в археології Сергій Миколайович Бібіков, який, зокрема, багато займався палеолітом і вважав, що заселення території України відбувалося з напрямку Кавказу. І нинішній директор — знову первісник. Це знаково. Вважаю, що роботи з цього напрямку слід схвалити і підтримати.

Виступ завідувача відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України, доктора історичних наук Л.Л. Залізняка

Протягом 12 тис. років на Землі розгорталися драматичні події, пов'язані з протистоянням двох людських порід — протистоянням між не-

Виступ доктора історичних наук Леоніда Львовича Залізняка

андертальцями і сапієнсами. На теренах Східної Європи найзапекліша боротьба точилася саме на території сучасної України, оскільки сюди спочатку прийшли неандертальці, які почали з'ясувати стосунки з прийшлими сюди ж з Африки кроманьйонцями (сапієнсами).

Чому ж неандертальці, набагато краще пристосовані до європейських кліматичних умов, маючи набагато кращі фізичні дані, будучи просто сильнішими, врешті-решт програли цю війну? Відповіді на це запитання ніхто достеменно не знає. Для пояснення цих далеких подій було висунуто кілька версій. Перша версія суто демографічна — сапієнсів кількісно було набагато більше і вони поступово витіснили неандертальців. Друга версія медична — сапієнси принесли з собою інфекції, до яких у неандертальців не було імунітету, а отже, ці хвороби виявилися для них смертельними. Є ще третя версія, яка ґрунтується на тому, що неандертальське суспільство було ендогамним, тобто шлюбні партнери обиралися виключно в межах невеликої соціальної групи з 25–30 чоловік. Маючи неабияку фізичну силу і вдосконалюючи з часом свою зброю, самці неандертальців у змаганнях за самиць могли просто знищити один одного або, принаймні, так дестабілізувати кількісний склад общини, що вже неможливо було ефективно

Виступ доктора біологічних наук Сергія Віталійовича Межжеріна

організувати полювання, щоб забезпечити себе їжею.

Так чи інакше, але після 12 тис. років протистояння неандертальці зійшли з історичної арени, залишивши сапієнсів панувати на Землі. Гірський Крим, якому доповідач присвятив 25 років свого наукового життя, є своєрідним музеєм неандертальської слави — неандертальці жили там ще навіть у період від 28 до 25 тис. років тому. У Європі останні відомі сліди неандертальців, знайдені в печері Горема на Гібралтарі, датуються 28 тис. років тому, але в Криму є знахідки, які вказують на присутність там неандертальців, датовані 25–20 тис. років. Отримані дати є загадкою. Чи вони помилкові (але ж датування проводилося у відомих і потужних спеціалізованих лабораторіях), чи це все ж таки справжній результат — ніхто поки що не знає. У радянські часи популярною була версія, що знаменита «снігова людина» і є саме залишками популяції неандертальців, що збереглися до наших часів.

Проживанню неандертальців на території Криму сприяли насамперед такі фактори, як придатні кліматичні умови, наявність покладів кременю та достатньо велика кількість печер. Останнє особливо важливо, оскільки неандертальці були саме «печерними» людьми (хоча відомі й окремі винятки — так, у південно-

західній Україні відкрито безпечерні неандертальські стоянки, наприклад у глибокому яру, однак, можливо, навіть і з такого елемента ландшафту їм вдавалося облаштувати щось подібне до звичної печери).

Що ж стосується контактів між неандертальцями і сапієнсами, то вони, скоріш за все, контактували, про що свідчать нещодавно встановлені 3–5 % неандертальських генів у геномі сучасної людини. Крім того, археологам відомо досить багато випадків перестратифікації неандертальських шарів із шарами сапієнсів.

Отже, ця проблема має широке поле для подальших досліджень одного з найважливіших етапів в історії людства, і ми сподіваємося на увагу до цієї тематики.

**Виступ завідувача відділу
еволюційно-генетичних основ
систематики Інституту зоології
ім. І.І. Шмальгаузена НАН
України, доктора біологічних наук
С.В. Межжеріна**

Шановні колеги!

Дозвольте мені поділитися поглядом на цю проблему з точки зору еволюційного генетика. У 80-х роках минулого століття, коли з'явилася можливість та інструментарій для вивчення еволюційно-генетичної дивергенції і генетичної близькості окремих видів за ДНК, учені отримали сенсаційний на той час результат.

Річ у тім, що тоді в антропології вважалось, що австралопітеки є безпосередніми предками сучасної людини, а дивергенція, тобто відокремлення, шимпанзе та інших людиноподібних мавп відбулася ще на стадії, яка передувала появі австралопітеків. Однак завдяки проведеним генетичним дослідженням виявилось, що геноми людини, шимпанзе і горили є настільки подібними один до одного, що їх слід розглядати як надзвичайно близькі види. З точки зору зоологічної систематики людина, шимпанзе і горила генетично навіть ближчі один до одного, ніж найближчі морфологічні види мишей. Тобто основну парадигму походження людини довелося змінювати, оскільки стало зрозумі-

лим, що гілки людей і людиноподібних мавп розійшлися вже пізніше за австралопітеків. До речі, це підтверджують і відомі біологічні факти, наприклад той, що кров шимпанзе можна переливати людині в разі, якщо правильно підібрати відповідну групу крові.

Проте, оскільки питання походження людини є досить вразливими, ці факти свого часу спричинили у суспільстві не зовсім адекватну реакцію. Тому традиційно еволюційній генетиці людини в науці приділялося не так вже й багато уваги.

Сьогоднішня доповідь переконливо свідчить про те, що в Інституті археології проводяться прогресивні фундаментальні міждисциплінарні дослідження з вивчення шляхів походження людини, причому проводяться на високому сучасному рівні. Можу лише констатувати, що в останні 3–4 роки багато молодих перспективних співробітників Інституту зоології зацікавилися археологією. І після сьогоднішньої доповіді стає очевидним, що це не випадково — молодь завжди тягнеться до передових досліджень. Сподіваюся, що на найближче майбутнє можна прогнозувати подальше і ще більше зближення зоології і археології.

Я вважаю, що цей напрям може стати своєрідною візитівкою НАН України, оскільки сучасне академічне співтовариство не може бути повноцінним без потужної наукової школи, пов'язаної з проблемами антропогенезу.

**Виступ академіка-секретаря
Відділення біохімії, фізіології
і молекулярної біології НАН
України, директора Інституту
біохімії ім. О.В. Палладіна НАН
України академіка НАН України
С.В. Комісаренка**

Тема сьогоднішньої доповіді, як і сама наука антропологія, є надзвичайно цікавою, оскільки пов'язана зі з'ясуванням нашого з вами походження, з пошуком відповіді на запитання: звідки ж пішла людина?

У світовій науці генетична морфологія зараз розвивається бурхливими темпами. Як колись

Виступ академіка НАН України Сергія Васильовича Комісаренка

стався «вибух» в інформаційних технологіях, так і тепер спостерігається значний сплеск у дослідженнях з генетичної морфології. Схеми переміщення давніх людей, які останнім часом публікуються навіть у засобах масової інформації, було зроблено на основі генетичного аналізу решток давніх людей і відповідної екстраполяції результатів до сучасних умов.

Сьогодні без генетичних досліджень сучасну антропологію вже практично неможливо уявити. Навіть дані про те, що індоєвропейська мова була принесена до Центральної і Західної Європи з регіону Південного Причорномор'я, було отримано за допомогою генетичного аналізу. Саме за даними генетичного аналізу було встановлено, що ще 8 тис. років тому люди були темношкірими, не могли у дорослому віці вживати цільне молоко, оскільки не мали ферментів для його перетравлення, та багато інших цікавих фактів про наших предків.

Останні дослідження з визначення геному неандертальців дають можливість зробити припущення, що неандертальці мали статеві контакти із сапієнсами, однак здатними до дітонародження могли бути лише контакти між чоловіками-сапієнсами і жінками-неандертальцями. Саме тому кілька відсотків генів у своєму геномі сучасна людина успадкувала від неандертальців.

Нещодавно було відкрито так звану Денисовську печеру, в якій виявили рештки людей

зовсім іншої гілки, не схожих на тих, що жили в Європі. Саме ці денісовські люди, ймовірно, поширилися й на американський континент, а можливо, і до Австралії та Малайзії.

Отже, генетичні дослідження дають відповіді на багато питань і можуть виявитися вкрай важливими для вивчення шляхів заселення Східної Європи людьми сучасного анатоміч-

ного складу, зокрема це стосується поселень неандертальців у Криму. Вважаю, що було б доцільно посилити співпрацю археологів з Інститутом молекулярної біології і генетики НАН України та з Інститутом біохімії ім. О.В. Палладіна НАН України.

За матеріалами засідання
підготувала О.О. МЕЛЕЖИК

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Демиденко Ю.Э. (ред.). *Буран-Кая-III, слой В – эталонный памятник кииккобинского типа индустрии крымской микокской традиции. Комплексный анализ кремневых артефактов.* (Киев-Симферополь: Шлях, 2004).
2. Евтушенко А.И., Чабай В.П. Карабай I, палеолитическая стоянка в Восточном Крыму. *Археологический альманах.* 2012. № 26.
3. Чабай В.П. *Средний палеолит Крыма.* (Симферополь: Шлях, 2004).
4. Chabai V.P., Richter J., Uthmeier Th. (eds.). *Kabazi II: the Last Interglacial Environment & Subsistence.* The Palaeolithic Sites of Crimea. Vol. 1. (Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2005).
5. Chabai V.P., Richter J., Uthmeier Th. (eds.). *Kabazi II: the 70.000 years since the Last Interglacial.* The Palaeolithic Sites of Crimea. Vol. 2. (Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2006).
6. Chabai V.P., Richter J., Uthmeier Th. (eds.). *Kabazi V: Interstratification of Micoquian and Levallois-Mousterian camp sites.* The Palaeolithic Sites of Crimea. Vol. 3/1. (Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2007).
7. Chabai V.P., Richter J., Uthmeier Th. (eds.). *Kabazi V: Interstratification of Micoquian and Levallois-Mousterian camp sites.* The Palaeolithic Sites of Crimea. Vol. 3/2. (Simferopol-Cologne: Shlyakh, 2008).
8. Chabai V.P., Monigal K. (eds.). *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea.* Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. 1999. Vol. 2, No. 87.
9. Chabai V.P., Monigal K., Marks A. (eds.). *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea.* Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. 2004. Vol. 3, No. 104.
10. Demidenko Yu.E., Uthmeier Th. (eds.). *Kiik-Koba Grotto, Crimea (Ukraine). Re-analysis of a key site of the Crimean Micoquian.* Kölner Studien zur Prähistorischen Archäologie. Bd. 3. (Verlag Marie Leidorf GmbH, 2013).
11. Demidenko Yu.E., Otte M., Noiret P. (eds.). *Siuren I rock-shelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea.* Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. 2012. No 129.
12. Marks A.E., Chabai V.P. (eds.). *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea.* Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. 1998. Vol. 1, No. 84.